

Vahé Tachjian – 1920’lerde ve 1930’ın başlarında gayri Türk etnik ve dinî grupların Türkiye’den Suriye’ye sınırdışı edilmesi

Posted on 03/07/2022

Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinden sonra Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğini yaptığı Millî Hareket’in doğuşundaki ana faktör, mağlup Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılıp parçalanmasıydı. Hareketin amacı, Anadolu’da hâlâ muzaffer Müttefiklerin egemenliği altında bulunan tüm eski bölgelerin yeniden ele geçirilmesiydi. Ortadoğu haritasının Büyük Güçler tarafından yeniden çizildiği dönemde, Anadolu bölgeleri de Türk-Osmanlı kontrolü dışında yeni hükümetler doğurabilirdi.

Mustafa Kemal’in bu şartlar altında (Mayıs 1919) yarattığı hareket ve ardından birçok cephede gelen askerî zaferler modern Türk tarihinde yeni bir sayfa açacaktı. Böylece 1920 sonunda Türk Ordusu, Kars ve Ardahan bölgelerini Ermenistan Cumhuriyeti’nden geri almayı başardı. 4 Ocak 1922’de Fransız hükümet yetkilileri sonunda Kilikya’dan çekildiler ve orası yeniden Türk kontrolüne geçti. 1920’de Batı Anadolu’da başlayan Yunan-Türk savaşı 1922’nin sonuna kadar devam edecekti; bu çatışma da Türkiye’nin de zaferiyle sonuçlandı. Bu askerî başarılar, Türk tarafının önceki tüm askerî başarılarını taçlandırarak bir siyasi zafer kazandığı Lozan Konferansı’nın kapılarını açtı Türkiye’ye. Sonuç olarak Mustafa Kemal ve yandaşları, Millî Hareket’in en önemli hedefi olan Anadolu coğrafyasında bir Türk Ulus-Devletinin kurulmasını gerçekleştirmeyi başardılar. Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) bu yeni Türkiye’nin kuruluşunu resmen tanıdı ve ona dünya sahnesinde bir yer verdi.

Yeni Türk Devletinin kurucuları için ülkeyi özgürleştirmek kadar onu ekonomik, dilsel ve demografik olarak Türkleştirmek de önemliydi. Nitekim liderlerin amacı, tamamen Türk

kimliğine dayalı bir Ulus-Devlet kurmaktı. Sonuç olarak, diğer etno-ulusal grupların varlığı, onların uyum ve toplumun gelişimine yatırım sorunu çekilmez hale geliyordu. Bu zihniyeti, 5 Kasım 1924'te Türkiye ile Yunanistan arasında mübadele anlaşması vesilesiyle mecliste konuşan Karesi mebusu Vehbi Bey en iyi şekilde ifade etmiştir: "Her bireyin gelişi bizim için bir zenginlik [kaynağı] ve her gidenin ayrılışı da bizim için bir nimettir!" (Aktar, 2003: 87). Bu idealler, özellikle basın, okullar, Mustafa Kemal'in 1923'te kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) çeşitli şubeleri ve partinin ana propaganda aracı *Türk Ocakları* aracılığıyla hızla ülke çapında yayıldı (Georgeon, 1982: 192).

Genel olarak, Ulus-Devletlerin doğuşunun Birinci Dünya Savaşı sonrasında bir norm olduğu vurgulanmalıdır. Dünya çapındaki bu çatışma, Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Çarlık Rusya'sı olmak üzere çok uluslu, çok bölgeli üç imparatorluğu yok etmişti. Bu siyasî yapılanmanın ortadan kalkması, yeni sınırların çizilmesine ve özellikle yeni Ulus-Devletlerin doğmasına imkân sağladı. Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeleri söz konusu olduğunda, ulusal kimliğe yapılan vurgu yalnızca türklere has değildi. Rum Ortodokslar, Ermeniler, Araplar, Kürtler ve Asuri-Keldaniler gibi eski Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer etnik ve dinî toplulukları arasında da yayılmıştı. Önceki Osmanlı rejimi çökmüş ve muzaffer Müttefikler (özellikle iki emperyalist güç Büyük Britanya ve Fransa) bölgeyi çeşitli etki alanlarına bölmüş; böylece kendi kendini yöneten yeni birimler ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu yeni siyasî düzende, eski imparatorluğun parçalarını oluşturan çeşitli halklar, sırayla, halklarını toplayıp homojen bölgeler yaratarak özerk veya bağımsız alanlara hükmetmek istediler.

Yeni Türkiye'yi, Ulus-Devletler yaratmak isteyen diğer halklardan farklı kılan şey, liderlerinin, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun liderliğini *İttihad ve Terakki Cemiyeti* (İTC)'nin ideallerine benzerliğiydi. Bu siyasî partinin, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında, iktidarda olduğu yıllarda, Anadolu'nun homojenleştirilmesi ve 'Türkleştirilmesi' politikasında yeni bir aşamaya gelinmiş, daha doğru ifadeyle suç kapasitesi gelişmişti. Bu yıllarda, İTC, Ermeni halkının Batı Anadolu'nun birçok kasaba ve köyünden olduğu kadar, Doğu Anadolu'daki ata topraklarından tehcir ve imhasıyla sonuçlanacak şekilde, gayri Türk

halkların toptan tehcir, imha ve cebrî iskânına dönük kapsamlı planı eyleme soktu.

Homojen ve Türkleştirilmiş bir Anadolu ideali, yeni Türkiye'nin liderlerinin de hedefiydi. Mustafa Kemal'in önderlik ettiği hareketin birçok temel açıdan İTC'nin doğrudan bir devamı olduğu akılda tutulduğunda, bunun doğrusal bir gelişme olduğu düşünülebilir (Zürcher, 1984: 103-105). Hareketin karakteri de İTC'ye benziyordu; orada daha önce İTC'ye üye olan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında, özellikle de Ermenilerin tehcir ve katliam planlarının uygulanmasında temel roller üstlenmiş birçok insan vardı (Akçam, 2006: 303)

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonraki genel bağlamı daha iyi anlamak için, Osmanlı Türkleri ile Osmanlı Hristiyanları arasında artan karşıtlığı göz önünde bulundurmak önemlidir. Konumuz olan bölgelere bakacak olursak, Kilikya'nın ve daha doğudaki diğer bölgelerin Müttefikler tarafından ele geçirilmesinin, yerli Hristiyan halklar tarafından büyük bir coşkuyla karşılandığını görürüz. Bunlar çoğunlukla soykırımdan kurtulan Ermenilerden oluşuyordu. Bu coşku hızla somut eyleme dönüştü. Müttefik kuvvetler (Britanyalı ve Fransız), bu yerel Hristiyan unsuru askerî işgale yönelik planlarının temel kaldıracı haline getirdi. Fetih otoritelerine, hem sivil yönetim hem de askeri-polis organları için insan gücünü sağlayan bu unsurdu. Bu şartlar altında Türk ve gayri Türk (özellikle Hristiyan) nüfuslar arasındaki mesafe daha da arttı. Bu nedenle, Türk yetkililerin gayri Türk toplulukları sınır dışı etmeye başladıklarında, sıklıkla Fransız işgal kuvvetlerine yapılan yardımı gerekçe göstermeleri şaşırtıcı değildi. Türkler açısından onlar, yeni kurulan Türk hükümetinin yönetimini potansiyel olarak tehlikeye atabilecek ve güvenliğini tehdit edebilecek şüpheli unsurlardı.

Resmi tamamlamak için, Fransız mandeter otoritelerinin, Suriye'deki konumlarını güvence altına alma ve sürdürme hedeflerine ulaşmalarını mümkün kılmak için her türlü çabayı gösterdiğini düşünmeliyiz. Fransızlar 1921-1922'de Kilikya'yı Türklere bırakmış, ancak Suriye ve Lübnan üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdi. Komşu iki ülkede, bir yanda Fransızlar, diğer yanda Türkler tarafından kullanılan karşıt işgal stratejilerini görmek

ilginçtir. Yöntemlerinde taban tabana zıt olmalarına rağmen, ikisi de aynı amaçlara—yönetimlerinin güvenli bir şekilde sürdürülmesine—ulaşmak istiyorlardı. Nitekim Fransız mandater otoriteleri, Türklerin aksine Suriye’de Arap milliyetçiliğini teşvik etmemiş ve bölgelerinde Türk modeline dayalı Ulus-Devletler kurma çabalarına şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak Fransızlar yerel dinî ve etnik grup kimliklerinin gelişimini teşvik ediyorlardı. Daha sonra, manda yetkililerinin Fransız varlığına ve çıkarlarına karşı çıkanların Sünni Arap çoğunluk olduğuna ikna edildiklerini düşünerek, bu grupları yerel müttefikleri haline getirmeye çalıştılar.

Bu nedenle, Fransız otoriteleri Suriye’yi işgalleri sırasında komşu Türkiye veya Irak’tan gelen mülteci akınına karşı değildi. Bunlar çeşitli nedenlerle yurtlarını terk edip Suriye’ye sığınan Asuriler/Süryaniler, Keldaniler, Ermeniler veya Kürtlerdi. Fransız otoriteleri, mültecilerin yerleşimini genellikle bizzat organize ettiler. Bu planların en önemlilerinden biri Suriye’nin kuzeydoğusundaki Yukarı Cezire’de gerçekleştirildi. Orada, Fransızların çabaları sayesinde, ‘dost’ olarak kabul edilen mültecileri barındırmak amacıyla yeni kasaba ve köyler inşa edildi. Bu, Türk baskısı altındaki gayri Türk azınlıkların, atalarından kalma evlerini, dükkânlarını, tarlalarını ve mallarını terk etmek ne kadar acı verici ve arzu edilmez bir şey olursa olsun, sınırın ötesinde, Suriye’de bir sığınak bulabileceklerini ve hayatlarını nispeten güvenli bir şekilde yeniden inşa edebileceklerini bildikleri anlamına geliyordu.

Karar Vericiler, Örgütleyiciler ve Aktörler

Türkiye-Suriye sınır bölgesinde yaşayan gayri Türk azınlıkların tehciri, Türk hükümetinin doğrudan talimatıyla gerçekleştirilmiyordu. Türk otoritelerinin benimsedikleri yöntemler çok daha incelikliydi. Sanki sorumlu olarak değerlendirilme konusunda isteksizlermiş gibi görünüyor. Hedefteki topluluklara karşı çok yönlü baskılar başlayacak, onlar bir süre sonra bunlara dayanamaz hale gelecek ve toplum bitkinliğe ve umutsuzluğa sürüklenecekti. Bu şartlar altında topraklarını terk etmeye ve komşu Suriye’ye sığınmaya karar vereceklerdi.

Bu yöntemler şöyleydi:

Basın kampanyaları: Yerel basında, özellikle otoritelere yakın gazetelerde (örneğin *Türk Sözü*, *Yeni Adana*, *Teceddüt*, *Altun Öz*) sınır bölgelerindeki küçük gayri Türk topluluklara yönelik saldırılar başlayacaktı. Küçük topluluklar bu gazetelerde milliyetçi veya yabancı düşmanı makalelerde yeni Türk Devletinin düşmanları olarak tanıtılıp Türkiye'yi terk etmeleri isteniyordu. 1922'nin sonunda, birkaç gazete, bu toplulukların üyelerinin ülkeyi terk etmek için en fazla bir ayları olduğuna dair duyurular yaptı. Kilikya'da Hristiyanların sahip olduğu dükkânlara aynı mesajların yer aldığı afişler asıldı. (Tachjian 2004: 196-197).

Hukukî yollardan takip de bir diğer yaygın baskı yöntemi idi. Suçlamalar genellikle Fransız ordularının 1919'dan 1921'e kadar Kilikya'da olduğu zamanla ilgiliydi. Bireyler, Fransız güçleriyle birlikte Müslümanlara karşı işlenen şiddet eylemleriyle suçlanıyorlardı. Diğer durumlarda ise Türkler Hristiyanları hayalî borçlarını ödememekle suçlayarak mahkemeye veriyorlardı. Bu davalar genellikle sanıkların tüm mal varlıklarına el konulmasıyla sonuçlanırdı. Şunu da belirtmek gerekir ki avukatlar çoğu zaman Hristiyanları savunmayı reddediyorlardı. (CADN, belge 1, bkz. kaynakça).

Yerel otoriteler köylerdeki Hristiyan nüfusa en yakın kentlere taşınmaları için emir verirdi. Bu emirlerin ilk hedefi, bu köy topluluklarını kentlerde yoğunlaştırmak ve böylece onları kontrol altına almaktı. Bunu Türkiye'den ayrılmaya yönelik baskılar ve keyfi eylemler izledi. Bu yöntemler özellikle Diyarbakır, Mardin ve Siirt civarında Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerde yaşayan Ermenilere karşı kullanılıyordu.

1920'lerin sonunda onlara karşı aşağıdaki yöntemler kullanılıyordu:

İlk aşamada Türk polisi, yerel muhtara ve kaymakama Ermenilere ait tarlalara otoritelerce el konulacağını bildirirdi. Ayrıca Ermeni köylülerin evlerini terk etmelerini ve kentlere yerleşmelerini talep ediyorlardı. Böylece en yakın kentlere doğru bir iç hareket başlardı.

Ermenilerin sürü veya gayrimenkullerini satmaları yasaktı.

İkinci aşamada, artık kentlere yerleşen köylülerin yeni iş kurmaları veya iş bulmaları imkânsızdı. Kasabanın Müslüman nüfusu bu göçmenlere de iş verilip verilmemesi için yerel otoritelerden izin alırdı. Böylece Midyat, Palu, Mardin, Darende, Malatya, Diyarbakır, Arabkir ve Harput ve daha birçok belde, Ermeni köylü nüfusun yoğunlaştığı merkez haline geldi.

Üçüncü aşamada, işsiz kalan bu Ermeniler, otoritelerin Türkiye'den ayrılıp Suriye'ye geçmeleri için yardımı kabul ettiler. Ancak birçok Ermeni için bu üçüncü aşama, soyulmaları için son fırsattı. Sınır geçiş izni almak için büyük meblağlar ödemek zorundaydılar, daha sonra örneğin güya önceki yıllara ait gerçek veya hayali tüm vergileri ödemek zorundaydılar. Son olarak, geçiş izinlerine özel elyazılı damgalar eklenecek ve hepsinde şunlar yazacaktı: Türkiye'ye yeniden giriş yasaktır. İzin hamilinin geri dönmemesi şartıyla verilir veya geri dönüşe izin verilmez (Tachjian, 2004: 277-278).

Son olarak, kentlerdeki nüfuzlu insanlar Hristiyan dükkân ve mallarının boykot edilmesini talep ederler ve otoriteler bunu engellemek için hiçbir şey yapmazlardı. Aynı zamanda Türk şirketlerinde (bankalar ve demiryolları) gayrimüslim çalışanlar ve bazen de gayrimüslim doktor ve avukatlar konumlarını kaybederlerdi (Aktar, 2003: 92). 1922'de Maraş'ta Ermenilerin kenti terk etmeleri ve tarlalarda çalışmaları yasaklandı. Tüm Ermeni tüccarlar yerel pazarlarda boykot edildi. Nitelikli mesleklerle uğraşanların, ancak bir Türk ortağı olması koşuluyla çalışmasına izin verilirdi. Bu, atölyelerine el konulmasının ilk aşamasıydı. Örneğin Maraş'taki Ermenilerin hakarete maruz kalmaları ve taşlanmaları gibi doğrudan suç eylemleri de kaydedilmiştir (Kalousdian, 1934: 829; Nubarian Kütüphanesi Arşivi [ABN], Dr. Khayigian'ın Dr. Melkonian'a, 25 Nisan 1922 günlü mektubu, Beyrut). Aynı şeyler Antep'de de yaşanıyordu; Hristiyanların pazara gönderdikleri tüm mallar, başka yerlerde satışının engellendiğine dair özel bir işaret taşımak zorundaydı. (CADN, belge 2, bkz. kaynakça).

Bu tehcir yöntemlerinin bir ön incelemesi, itici güçlerinin iktidardaki CHP'ye (yerel gazeteler, Türk Ocakları) yakın kuruluşlar veya yerel ileri gelenler olduğu gerçeğini gün ışığına çıkarır. Bu tehcir yöntemlerinin bir ön incelemesi, itici güçlerinin iktidardaki CHP'ye yakın kuruluşlar (yerel gazeteler, *Türk Ocakları*) veya yerel eşraf olduğu gerçeğini gün ışığına çıkarır. Daha yakından incelendiğinde, bu insanların çoğunun ve en önemlilerinin, toplu tehcirlerin örgütlenmesi konusunda önemli deneyime sahip olan İTC'nin eski üyeleri olduğunu görmek ilginçtir. Örneğin Ali Cenani Bey, 1920'lerin başında Antep'teki Kemalist hareketin en etkili şahsiyetiydi ve 1922'de son Ermenilerin kentten sürülmelerinin baş faillerinden biriydi. Kendisi, daha sonra Ticaret Nazırı olacaktı. o da eskiden İTC üyesi ve Osmanlı Meclisinde mebusu ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni tehcirlerinin ve bölgesindeki mal varlıklarına el konulmasının önde gelen organizatörlerinden biri olarak kabul ediliyordu. (Kevorkian, 2006: 750-751).

Diyarbakır olayı daha da nettir. 1924'te bu kentteki Hristiyanların tehcirinden sorumlu olan başlıca kişiler, yerel CHP liderleri Pirincizade Feyzi, Müftizade Şerif Bey, Zülfizade Zulfi ve Ziya Gökalp idi. Hepsi İTC üyesiydi ve ilki Kürt kökenliydi ve Osmanlı milletvekiliydi; daha sonra Mustafa Kemal'in zamanında yeniden milletvekilliği yapmış ve bakanlık görevlerinde bulunmuştu (Tejel, 2007: 15). Birinci Dünya Savaşı sırasında, vali Dr. Reşid'in baş muavini olan Feyzi, bölgedeki Hristiyan nüfusun katledilmesinde öncü rol oynamıştı. Gökalp, aynı partinin ana ideologuydu. Şerif ve Zülfi Beylerse bu katliamları fiilen gerçekleştiren yerel milislere komuta ediyorlardı (Kevorkian, 2006: 437-440).

Hacı Kaya İzolu, savaş yıllarında Mamuret Ul-Aziz bölgesinde faaliyet gösteren Teşkilat-ı Mahsusa'nın üyesiydi. İTC'nin gizli kolu olan bu örgüt, Ermeni Soykırımı'nın örgütlenmesinde temel bir role sahipti (Kevorkian, 2006: 521). Savaştan sonra Hacı Kaya, Hristiyan azınlıkları sürekli baskıya maruz bırakan Kemalist hareketin Harput şubesinin lideriydi. Birçoğu evlerini terk etmeye ve Suriye'ye sığınmak aramaya zorlandı (Tachjian, 2004: 259). Hacı Mustafa Kamil daha önce İTC üyesiydi ve Urfa Ermenilerinin katliamına doğrudan karışmıştı (Kevorkian, 2006: 770). Daha sonra Mustafa Kemal'in partisine üye

oldu ve Şanlıurfa belediye başkanı yapıldı. 1924'te bizzat yerel Hristiyan cemaatlerinin liderlerini yanına çağırıldı ve tehditler yoluyla tüm Hristiyan cemaatlerinin Türkiye'yi terk etmesini istedi. (Tachjian, 2004: 262-263).

Kurbanlar

Sınır bölgesinde yayılmış halde yaşayan ve bu tehcir siyasetinin kurbanı olan toplumlar çok ve çeşitliydi. Savaştan önceki durumlarıyla karşılaştırıldığında, sayıları orantısız bir şekilde azalmış; çoğunluğu İTC'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında ki tehcir ve katliam politikasının kurbanı olmuştu. Elbette, Mütareke'den sonra, Ermenilerin çoğunlukta olduğu bazı muhacirlerin, Adana vilayetinde ve daha doğuda İngiliz-fransız kuvvetlerce işgal edilen Maraş, Antep ve Urfa'da evlerini yeniden kurduklarını vurgulamak önemlidir. Ancak 20 Ekim 1921 tarihli Ankara anlaşması hükümlerine göre Kilikya bir kez daha Türk yönetimine geçmiş ve 4 Ocak 1922'de son Fransız birlikleri de bölgeden ayrılmıştır. Bunun üzerine Ermeniler de bölgeyi terk ederek ağırlıklı olarak Suriye ve Lübnan'a yerleşmişlerdir. Daha doğudaki kentlerdeki Hristiyan nüfuslar, Fransız Ordusu bu bölgelerden çekilirken ona eşlik edemediler; bu nedenle 1922'de Maraş, Antep, Urfa ve Kilis'te çok sayıda Hristiyan kaldı.

Sınır bölgesinde Mütareke'den sonra Müttefikler tarafından hiç işgal edilmemiş ama Hristiyan azınlıkların yaşadığı başka yerler de vardı. Büyük kentlerde (Diyarbakir, Malatya ve Harput) sayıları göze çarpmıyordu, fakat Siirt, Diyarbakir ve Beşiri civarındaki kırsal alanlarda, çoğunlukla Kürt olan bir bölgede binlerce Ermeni köylü yaşıyordu. İlerleyen onyıllar boyunca, yerel Kürt *ağa* ve *şeyhler* ile ilgili serf gibi oldular. Onlar, kelimenin tam anlamıyla, kendilerini sömüren ağa veya şeyhlere bağımlı tarım işçileri veya zanaatkârlardı.

Ancak aynı zamanda, köylülerin Kürt çoğunluk için yararlı, verimli ve yetenekli bir unsur oldukları için düşünüldüğünde, ağa ve şeyhler onların savunucusuydular.

Kürt ağalarını bu Ermenileri Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen katliamlardan ve zorla tehcirlerden korumaya iten, bu karşılıklı çıkarların istikrarıydı. Fakat 1920'lerin sonunda, Türk merkezî otoriteleri, bölgedeki en etkili unsurlar kabul edilen ağa ve şeyhlerin etkisini ve gücünü gevşetmeyi başardılar. Dolayısıyla aynı ağa ve şeyhler artık Ermenilerin savunucusu olamayacak durumdaydılar.

Bu makalenin çeşitli nedenlerle bu dönemde Türkiye'den Suriye'ye Kürt göçünü dikkate almadığını belirtmek önemlidir. Bu ayrı bir çalışmanın konusu olmalıdır. Bu Kürtlerin sıklıkla bu yeni ve yapay sınırın iki yanında yaşayan aşiretlerin üyeleri olduğu da doğrudur. Hem Türk hem de Fransız otoriteler, bu aşiretlerin işbirliğini sağlamaya ve onları Türkiye-Suriye sınırıyla ilgili çözülmemiş meseleleri düzenlemek için araç olarak kullanmaya çalışıyorlardı. Aynı sıralarda Ankara, Kürtleri nakletme ve yeniden iskân etme planı izliyordu; Türkiye'de Kürt isyanları patlak verdi. Bu şartlar altında binlerce Kürt Türkiye'den Suriye'ye kaçarak Yukarı Cezire'ye yerleştirildi. Fransız mandater arşivlerinde, Türkiye'den gelen diğer göçmenlerin aksine, Suriye'ye giren Kürt göçmenlerin sayılarına ilişkin sistematik olarak kaydedilmiş hiçbir bilginin olmaması da ilginçtir.

Antep, Kilis, Maraş ve Urfa, Müttefikler (önce Britanyalılar, sonra Fransızlar) tarafından ele geçirilen kentlerdi. Müttefik kuvvetler rica ettiğinde, birçok Hristiyan onlarla birlikte gidememiş ve yeni Türk otoritelerle orada kalmıştı. Böylece Ocak 1922'ye kadar Antep'te yaklaşık 5,000 Ermeni, Maraş'ta 5,000'den fazla ve Kilis'te de yaklaşık 1,000 Ermeni yaşıyordu. Bir yıl sonra, 4 Ocak 1923'te Antep'in Ermeni nüfusu 80, Kilis'inse 10 olarak sayılmıştı. Maraş'a gelince, 1 Kasım 1922'den 15 Mart 1923'e kadar, o kentten 5,374 Ermeni'nin sınırı geçerek Suriye'ye gittikleri kaydedilmişti (Tachjian, 2004: 217-224). Urfa örneğinde, kentte 3,000'i Süryani, 1,500'ü Ermeni ve 500'ü Keldani olmak üzere yaklaşık 5,000 Hristiyanın yaşadığı kaydedilmişti. 1924'te çok kısa bir süre içinde, 10 Şubat-11 Nisan tarihleri arasında yaklaşık 4,200 Hristiyan Urfa'dan ayrılarak Suriye'ye sığındı (Tachjian, 2004: 265).

Fransızların ayrılmasından sonra, Tarsus, Mersin ve Adana'da hâlâ aslen Lübnan ve Suriye'den gelen ve genellikle büyük toprak sahipleri olan Rum Ortodoks aileleri vardı. Aşağıda göreceğimiz gibi, Türk otoriteleri mal varlıklarına el koymak için onları Türkiye'den ayrılmaya zorlayacak türlü hilelere başvurmaya başladılar.

Mardin, Diyarbakır, Malatya ve Harput, Mütarekeden sonra hiçbir zaman İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmeyen ve Türk egemenliğinde devam eden kentlerdi. Oralarda yaşayan Hristiyanlar, ya zorla tehcir edilmemiş olanlar ya da kendi istekleriyle evlerine dönenler idi. 1922'den itibaren onlara yönelik baskılar ve el koymalar arttı. Bu nedenle 1922'den 1923'ün sonuna kadar tamamı Ermeni olan 3,202 mülteci Harput ve Diyarbakır bölgelerini terk ederek Suriye'ye sığınmıştır (CADN, belge 3, bkz. kaynakça). Aynı dönemde 2,666 Ermeni Malatya'dan göç etti ve Suriye topraklarına girdi (CADN, belge 4, bkz. kaynakça). 1924 yılının başlarından itibaren Diyarbakır'dan sürgünler daha da arttı ve bu kez bütün Hristiyan cemaatlerini kapsadı. 1924 istatistiklerine göre, kentin Hristiyan nüfusu 2,000 Ermeni, 1,500 Keldani, 1,400 Süryani ve 500 Rum Katolik'ten oluşuyordu (CADN, belge 5, bkz. kaynakça). Bir yıldan kısa bir süre sonra, Ocak 1925'te kentin Hristiyan nüfusu 545 idi (CADN, belge 6, bkz. kaynakça).

Kürt kırsallarından Ermeniler Suriye'ye akın ettiler. Bunlar Diyarbakır, Mardin, Bitlis, Malatya ve Harput civarındaki köylerde yaşayan Ermenilerdi. Birçoğu Kürt köyünün ve bazen de aşiret sisteminin bir parçasını oluşturuyordu. Onlar için genel bir rakam vermek zor. 1924 tarihli bir kaynağa göre Diyarbakır vilayetinin Silvan, Hazro, Lice, Beşiri, Garzan ve Siverek ilçelerine bağlı köylerde yaşayan Ermenilerin sayısı 8,040 kişidir (CADN, belge 7, bkz. kaynakça). Bu rakam abartılı gibi görünse de, 1929'da başlayan yeni göç, bu bölgelerde nispeten yoğun Ermeni nüfusunu göstermektedir. 1929 yılı boyunca yaklaşık 4,700 Ermeni'nin Suriye'ye giriş yaptığı kaydedilmiştir (Tachjian, 2004: 283). Suriye'ye yönelik bu mülteci hareketi 1930'da da devam etti, ancak giriş kayıtları pek net değil. Sadece Milletler Cemiyeti temsilcisine göre yeni göçmenlerin sayısının 8,000-10,000 arasında olduğunu biliyoruz (CADN, belge 8, bkz. kaynakça).

Tanıklık

Bu çalışmanın ana kaynakları, Suriye ve Lübnan'daki Fransız mandater otoritelerinin Paris ve Nantes'te tutulan arşivleriydi. Manda döneminin tamamı boyunca, Fransız otoriteleri, yeni gelen göçmenlerin yerleşme sorunlarıyla uğraştılar. Fransız idaresi açısından, onlar, ait oldukları etnik veya dinî grup nedeniyle gerekli ve faydalı bir unsur olarak görülüyorlardı. Ancak Suriye'ye girişlerine, özellikle kentlere yerleşmelerine yerel halk her zaman karşı çıkıyordu. Mültecilerin mevcudiyeti genellikle siyasî atmosferi alevlendiriyordu ve her zaman toplumlararası çekişmenin patlak verme olasılığı vardı. Başka bir deyişle, mandater otoriteler, istikrar ve barışın korunmasıyla da ciddi olarak ilgilendikleri için Suriye'nin kapılarını mültecilere kalıcı olarak açık tutamıyorlardı.

Bu nedenle Fransız otoriteler, mültecilerin varlığı konusunda çok dikkatli davranıyorlardı. Genellikle Suriye topraklarına ayak basanları uzun uzun sorgulayarak sayıları hakkında mümkün olan en doğru bilgiyi elde etmeye çalışıyorlardı. Mültecilerin geldikleri yerlerdeki durumun ne olduğunu, geride kalan azınlıkların durumunu, yapılan baskıların ve yapılan el koymaların detaylarını öğrenmeye çalışıyorlardı. Böylece, mandater otoriteler olası göç eğilimlerinin bir değerlendirmesini yapabildiler. Bu bilgi, gerektiğinde Türkiye ile onlar arasında aracılık etmek amacıyla da kullanılabilirdi. Hatta çabalarına yardımcı olsun diye Adana konsolosluklarını bile harekete geçirdiler. Bunun dışında, mandater otoriteler, Suriye sınırına ulaşan mültecileri sorgulamalarına rağmen, Suriye ve Lübnan'da bulunan ve baskı altındaki toplumların temsilcileriyle sürekli temas halindediler. Bunlar Türkiye'deki olaylar hakkında önemli bilgiler alıyorlardı, böylece topluluklar ağı ilk elden bilgi kaynağı sağlıyordu.

Bu yıllarda Suriye ve Lübnan'da yaşayan Ermeni, Süryani, Keldani, Rum Ortodoks ve Marunî topluluklarının temsilcileri, Türkiye sınır bölgesinde yaşayan dindaşları ve hemşehrileriyle sık sık doğrudan iletişim halindeydiler. Ayrıca, Türkiye'deki azınlıkların üyelerinin Suriye ve Lübnan'daki insanlarla aile bağları vardı. Böylece her iki taraf da genellikle posta yoluyla

iletişimi sürdürmek için çaba sarf ediyordu. Örneğin Türkiye'den Halep'e giden bir tüccar, çeşitli iç ağlar aracılığıyla muhataplarına ulaşacak mektuplar getirirdi. Bu tür kişisel mektupların topluluk örgütlerinin arşivlerinde bulunabileceğini, yani siyasî açıdan ilginç haber ve raporlar içerenlerin genellikle topluluk liderlerine kullanmaları için aktarıldığı anlamına geldiğini belirtmeliyiz.

Kilise kayıtları da (özellikle Halep'te) aynı nedenlerle zengin kaynaklardır. İlk etapta Türkiye'deki temsilcilerin faaliyetlerini detaylandıran raporlar ve mektuplar orada bulunuyor. Ancak kilise, mültecileri yerleştirme işine de doğrudan dâhil oldu. Bu nedenle, mültecilerin sayısı ve sınır dışı edilme koşullarıyla ilgili bilgiler de bu arşivlerde bulunabilir.

Bu dönem hakkında bildiğimiz çok az anı var. Ancak Süryani tanıklarca yazılan ve Suriye ve Lübnan'da basılan çok sayıda kitap vardır. Ses veya video kaydı yoktur. Ermeniler arasında, çoğunlukla yurttaş dernekleri tarafından yayınlanan kitaplarda olmak üzere bazı küçük anılar var. 'Anı albümleri' olarak adlandırılan bu kitaplar, belirli bir kasaba veya köy hakkında zengin bilgiler içerir. Konumuzla ilgili olarak Maraş, Adana, Antep, Harput ve Malatya hakkında neşredilen bu mahiyetteki kitaplarda bilgi bulunabilir. Diğer önemli kaynaklar, o yıllarda yayınlanan Ermeni ve Arap gazete ve dergileri ile Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin Cenevre'deki arşivleridir.

Son yıllarda bu sınır bölgesine yönelik akademik ilginin olduğu dikkat çekicidir. 1920'ler ve 1930'larla ilgili doktora tezleri hazırlanmış veya hazırlanma aşamasındadır. Ancak bu eserler, genellikle, doğrudan azınlıkların sınır dışı edilmesiyle ilgili değildir. Bunlar, ağırlıklı olarak sınır sorununa, Cezire'deki Fransız politikasına veya bölgedeki Kürtlerle olan sorunlara odaklanıyor. Her halükarda, bu eserler bölgeyi, orada yaşayan toplulukları, siyasi çıkarları ve sürgünlerle bağlantılı genel atmosferi anlamada faydalıdır

Hafıza

1920'ler ve 1930'lardaki sürgünlerin kendi anılarını yarattığını söylemek mümkün değil. Türk otoritelerinin baskılarına maruz kalan insan sayısının önemli olduğu ve kullanılan yöntemlerin Suriye'ye yönelik önemli bir göçmen hareketi yarattığı doğrudur. Ancak sonraki on yıllar boyunca, bu ilk kuşağın çoğunluğunun ortadan kaybolmasıyla birlikte, bu olayların anıları genel olarak solup gitti.

Anıların kaybolmasına yardımcı olan çeşitli faktörler olmuştur. Her şeyden önce, bu değişikliklerin bir topluluğun sınırları içinde kaldığını ve bu nedenle onların kalan anılarını koruma araçlarının sınırlı olduğunu belirtmek önemlidir. Suriye'nin bağımsızlığını kazanması ve Fransa'nın ricadından sonra, bir Arap Ulus-Devleti yaratma hedefiyle bütüncül bir hareket başladı. Yerel tarihyazımı bu hareketten çok etkilenmiş ve homojenleşme isteği göze çarpmıştır. Çok etnikli Suriye'yi oluşturan etnik ve dinî toplulukların yerel tarihleri bu tarihyazımının dışında tutulmuştur. Bu şartlar altında 1920'ler ve 1930'lardaki sürgünlerin resmî tarihyazımında ve dolayısıyla resmî hafızada yer bulmayacağı açıktı.

Bu olayların muhafaza edildiği yerin toplum hafızası olmadığını belirtmek ilginçtir. Asıl mağdur olan iki halk Ermeniler ve Asur-Keldaniler için en büyük felaketler, Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirilen katliam ve tehcirlerdi. O yıllarda Anadolu Ermenilerinin büyük bir kısmı yok edildi ve daha önce yaşadıkları yerler boşaltıldı. Asur-Keldaniler de bu kitlesel şiddete maruz kaldılar ve büyük kayıplara uğradılar. Bu olayların anıları, bu iki halk üzerinde o kadar büyük bir etkiye sahipti ki, onların tarihyazımını da etkisi altına aldı ve hâlâ etkisini sürdürmektedir. Felaket, savaş öncesi olayların tanımlanması ve analizi için hareket noktası olarak sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak 1920'lerin ve 1930'ların sürgünleri gibi sonraki olayların kolektif hafızada felaketten etkilendiğini belirtmek gerekir.

Bu, en belirgin olarak Ermeniler arasında gözükür. Birinci Dünya Savaşı'ndaki soykırım anısı özel bir ilgiyi hak eder ve koca bir literatür doğurmuştur. Bu durumda, soykırım,

özellikle diasporada yalnızca kolektif hafızalarında kalıcı bir yeri olan bir olay haline gelmekle kalmamış, aynı zamanda bir dönüm noktası, belki de modern Ermeni tarihinin ana olayı olarak kabul edilen bir tarih olmuş ve böylece Ermeni kimliği üzerine eşi görülmemiş mührünü vurmuştur. Soykırım öncesi ve sonrasında yaşananların duyulması, modern Ermeni tarihinin ikiye bölünmüş olduğu izlenimini uyandırır. Soykırımdan önceki kısım, Ermenilerin Osmanlı geçmişinden, birçoğunun imha edildiği ve diğerlerinin tehcir edildikleri tarihe kadar oluşmaktadır. Mülteci Osmanlı Ermenilerinin Ortadoğu Arap ülkeleri, Kafkaslar, Yunanistan ve daha sonra Avrupa ve Amerika'da sürdürdükleri yaşam, soykırım sonrası dönemin bir parçasını oluşturmuştur. Kilikya meselesi de unutulmaz; sürgündeki on binlerce Ermeni, Fransız otoritesinin himayesinde geri dönmüş ve bölgenin Türk kontrolüne döndüğü ve Ermenilerin Suriye ve Lübnan'a göç ettiği 1921'in sonuna kadar orada topluluklar halinde yaşamıştır.

Böylece bu basitleştirilmiş ama aynı zamanda genelleştirilmiş kolektif bellekte, 1920'lerde ve 1930'larda mültecilerin Suriye'ye hareketini kavramak imkânsız sayılabilir. Bunun, toplulukların genellikle bu olayları hafızada tutmamasının ana nedenlerinden biri olduğunu düşünüyoruz.

Bu muhacirlerin önemli bir kısmı Halep ve Şam gibi toplum merkezleriyle karşılaştırıldığında çeperde kalan bir yer olan Cezire'ye yerleşti. Aslında, merkezî kentler genellikle bu yeni mülteci yerleşimlerinin periferik olduğunu düşünürdü. Başka bir deyişle, onlar, genellikle gözden kaçırıldılar ve belli bir ölçüde hoşgörüsüzlük belirgindi. 1920'lerin sonunda Cezire'ye gelen Ermenilere verilen 'Kürtçe konuşanlar' sıfatı buna iyi bir örnektir. Kürtçe konuşmaları ve köy yaşantılarıyla Suriye'ye yerleşmiş Ermenilerden kültürel olarak farklıydılar. Bu lakabı uzun süre taşıyarak Suriye ve Lübnan'daki hemşehrilerinden farklılaştılar.

Genel ve Hukukî Yorumlar

Burada, sınır dışı edilmek üzere hedefe konan toplulukların çok sayıda ve çeşitli olduğu belirtilmelidir. Türkiye-Suriye sınırı boyunca dağılmış pek çok farklı dinî ve etnik grup vardı; bazıları kasabalarda, bazıları da kırsal alanlarda yaşıyordu. Bunun ışığında, sınır dışı edilmelerinin birkaç resmî nedeni vardı.

Genel olarak söyleyecek olursak, Türk otoriteleri sınır dışı etme sorunuyla ilgili olarak kendilerine yöneltilen suçlama ve eleştirileri uydurma saymaktadır. Ankara, Suriye'ye doğru olan bu kitlesel hareketin Türkiye'den gönüllü göç olduğunda ısrar etmiştir. Gerçekte, Türk otoriteleri tehcirleri analiz etmiyorlardı. Büyük Güçler'in bu konuya müdahalesi rastgeleydi ve Türk liderler, Avrupa hükümetlerinin sınır dışı edilen azınlıklar adına aracılık etme iradesine ve araçlarına sahip olmadığını biliyorlardı (FO, belge 1, bkz. kaynakça). Elbette, Türk otoriteleri ancak Batılı hükümetlerin temsilcileri bu konuya doğrudan müdahale ettiklerinde veya konu Milletler Cemiyeti'nde gündeme geldiğinde açıklamalarda bulunuyorlardı. Eleştiri yönelten taraf, Türkiye'nin attığı adımların gayrimüslim azınlıkların haklarına aykırı olduğunu kaydediyordu genelde (Madde 38-44). Örneğin 1924'te, Türk hükümeti, Hristiyanların Urfa'dan sürülmeleriyle ilgili sorulara karşılık olarak, Fransız diplomatlara yanıt vermek zorunda kalmıştı. Türk yetkililerin sunduğu versiyonda, yerel Hristiyanlar, Fransız işgali sırasında Hristiyan milislerin yaptıkları vahşete tepki olarak komşu Müslümanların mülklere el koymalarından korkmuşlar. Bu şartlar altında Hristiyan eşraf valiye giderek cemaatlerinin Türkiye'den ayrılıp Suriye'ye yerleşmek istediğini beyan etmiş. Vali onları kalmaya ikna etmeye çalışmış fakat onlar ısrar edince polis sonunda onları güvenli bir şekilde sınıra götürmeye karar vermiş. (CADN, belge 9, bkz. kaynakça).

Bu azınlıkların sınır dışı edilmesine, varlıklarına el konulmasının eşlik ettiğini görmek ilginçtir. Ankaralı yetkililer, vatan toprağını Türkleştirme çabalarının uzantısı olarak, Hristiyanların sahip oldukları tüm arazilerin, evlerin, dükkânların vb. üstüne konmaya çalıştılar. Bu yolla bu unsurun gidişinin kalıcı olmasını ve Türk topraklarındaki cemaat

yaşamlarının sona ereceğini sağlayabileceklerine ikna olmuşlardı. Türk otoritelerinin varlıklara el koymalarına ilişkin yasal argümanlar çok daha açıktı. Nitekim 1920'ler ve 1930'ların tamamı boyunca, Ankara hükümeti azınlıkların *emvali metrukelerine* ilişkin çeşitli kanunlar çıkarttı (Tachjian, 2004: 201-216). Bu, Türk hükümetinin Suriye veya Lübnan uyruğu haline gelen eski Türk vatandaşlarına ait malları iade etmesini şart koşan Lozan Antlaşması'nın 33. maddesiyle doğrudan çelişiyordu. Gerçekte Türkiye'nin bu yasal hamleleri cemaat vakıflarının taşınır ve sabit varlıklarına el koyarak ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bu yöntemler genellikle Türkiye'yi terk etmiş sakinlere yönelik olsa da, halen sınır bölgelerinde yaşayan gayrimüslim kişileri de kapsıyordu. Başka bir deyişle, bu önlemler azınlıklardan arta kalanları göçe zorlamak için atılıyordu.

Bu yasalar, karmaşık ve çoğu zaman çelişkili bir yasal çerçeve oluşturuyordu. Azınlıkların lehinde sayılan bir madde, başka bir yasanın veya müteakip bir yasanın kabulüyle genellikle saçma hale getiriliyordu. Yani bu muğlak kanunlarda gayri Türklerin mal varlıklarını geri almalarına engel olacak bir engel bulunurdu. Örneğin 20 Nisan 1922'de çıkarılan bir yasayla, orada bulunmayanların mal ve varlıklarının yerel makamlarca gözetileceği ve Türkiye'ye döndüklerinde sahiplerine iade edileceği açıklığa kavuşturulmuştu (MAE, belge 1, bkz. kaynakça). Kusursuz görünen bu yasa, 1921 yılından bu yana gayrimüslim azınlıklara Türkiye'ye dönüşlerini engellemek amacıyla pasaportların hiç verilmediği düşünülündüğünde, gerçekte varlıklarına el konulmasına tekabül ediyordu. Bu gizli gasp yöntemi, aynı yasanın dördüncü maddesiyle daha da belirgin hale gelmiş ve görünüşte terk edilmiş ancak gizli varlıklar hakkında bilgi verenlerin onların değerlerinin onda birini alacağı belirtilmiştir. Daha sonra, 15 Nisan 1923 tarihli bir yasaya göre, aday haline getirilmiş kişilerin bu varlıklara bakması yasaklanmıştı. 13 Mart 1924 tarihli yasa, hükümete, terkedilmiş varlıkların bir kısmını Türk vatandaşlarına vermesine izin veriyordu (MAE, belge 2, bkz. kaynakça).

Bu hukuk sistemi, azınlıkların Türkiye sınırları içinde yaşamakta ısrar eden az sayıdaki dinî temsilcisinin de aleyhine işliyordu. Bu rahipler kiliselerin atadan kalma manastırları,

okulları, binaları, arazileri ve benzerlerini korumaya çalışırken, cemaatlerinin üyeleri ülkeyi neredeyse tamamen terk etmişlerdi. Örneğin, Marunî ve Rum Katolik dinî temsilcilerinin durumu buydu. Yerel makamlar, ilk yıllarda Türkiye’den ayrılmalarını sağlamak amacıyla çeşitli baskı biçimlerine başvurdular. Bu yöntemlerin başarısız olduğu görülünce, bu iki kiliseye ait cemaatlerin artık Tarsus’ta kalmadığı değerlendirilmesiyse bu varlıkların terk edilmiş sayıldığı açıklandı. Başka bir deyişle, kiliselerin varlıklarına el konulması yasal kabul edildi (CADN, belge 10, bkz. kaynakça). Ermeni Katolik Kilisesi bağlamında küçük bir temsilciler grubunun kalmaya devam ettiği Mersin ve Adana’da da aynı yöntemler kullanılmıştı. Aynı mantığı kullanan yerel makamlar kilisenin varlıklarına el koydu. Bu rahiplere yönelik baskılar (tutuklamalar, yüksek vergi ödemesi talepleri, tehditler) giderek artırılmış; böylece Türkiye’yi terk etmek zorunda bırakılmışlardır (Tachjian, 2004: 227-230).

Bu azınlıkların sınır dışı edilmesine yardımcı olmak için yasaların kullanılmasının belki de en dikkate değer örneği, sınırın Türk tarafında yaşayan Rum Ortodoks cemaatinin (aslen Suriye ve Lübnanlı) durumudur. 1923’te Tarsus ve Adana’nın yanı sıra Mersin’de Suriye ve Lübnan kökenli yaklaşık 1,000 Rum Ortodoks yaşıyordu (MAE, belge 3, bkz. kaynakça). Bunlar, genellikle Kilikya’da geniş arazilere ve başka değerli varlıklara sahip çok zengin ailelerdi. Hepsi Arapça konuşuyordu ve Antakya Rum Ortodoks Kilisesi’nin bir parçasıydılar. Bu küçük cemaatin üyeleri, 1923’te Türk otoritelerinin onları (Yunanistan ve Türkiye temsilcileri arasında 30 Ocak 1923’te imzalanan) Lozan Antlaşması hükümleri uyarınca değiş tokuş edilecek kişiler listesine dâhil etmeye karar verdiğini öğrendiklerinde çok şaşırılmışlardı. Anlaşmanın Türkiye’deki Rum Ortodoks inancına sahip kişileri kapsadığı doğrudur, ancak İstanbul Ekümenik Patrikhanesinin taraftarlarını gerçekten kapsayıp kapsamadığı net değildir. Her türlü müdahaleye rağmen, bu eşitsizlik Türk makamları tarafından sonuna kadar kullanılarak Kilikya’nın Rum Ortodoks Arapça konuşan ailelerinin zengin topraklarına el koymak amacıyla tüm mal varlıklarını kademeli olarak ellerinden aldı. (Tachjian, 2004: 230-242).

Kaynakça

Kitaplar

AHMAD, F., 1993, *The Making of Modern Turkey*, Londra/New York: Routledge.

Akçam, T., 2006, *A Shameful Act: the Armenian genocide and the question of Turkish responsibility*, New York: Metropolitan Books.

ALBOYADJIAN, A., 1961, *Badmoutioun Malatio [History of Malatia]*, Beyrut: Sevan Printing House.

ANDREWS, P. A., 2002, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Reichert.

BOGHOSSIAN, R., 1952, *La Haute-Djézireh*, Halep: Imprimerie Chiraz.

BRUINESSEN, M., 1992, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, Londra/New Jersey: Zed Books.

COPEAUX, E., 1997, *Espace et Temps de la Nation Turque: analyse d'une historiographie nationaliste, 1931-1993*, Paris.

CNRS. HAYG, V., 1959, *Kharpért yév anor vosgéghên tashde [Kharpert and its golden plain]*, New York.

JIZMEJIAN, M. K., 1955, *Kharpért yév ir zavagnére [Kharpert and its people]*, Fresno.

KALUSDIAN, Krikor H., *Marash gam Kérmanig [Marash or Kermanig]*, New York: Armenian Compatriotic Union of Marash.

al-KASS, Y., and HADAYA, E., n.d., *Azekh: al-ahadith wa rijal [Azekh: the events and the persons]*, Beirut.

KEVORKIAN, R. H., 2006, *Le Génocide des Arméniens*, Paris: Odile Jacob.

KEVORKIAN, R., NORDIGUIAN, L., TACHJIAN, V. (ed.), 2007, *Les Arméniens, 1917-1939, la quête d'un refuge*, Paris: Réunion des Musées Nationaux.

KHOURY, Ph. S., 1987, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*, New Jersey: Princeton University Press.

McDOWALL, D., 2005, *A Modern History of the Kurds*, Londra: Tauris. MIZRAHI, J-D., 2003, *Genèse de l'Etat Mandataire: Service des Renseignements et bandes armées en Syrie et au Liban dans les années 1920*, Paris: Publications de la Sorbonne.

NAMIQ, Y., 1991, *al-qafila al-akhira [The last convoy]*, Halep: dar al-ruha. NASLIAN, J., 1955, *Les Mémoires de Mgr Jean Nazlian, évêque de Trébizonde, sur les événements politico-religieux au Proche-Orient de 1914 à 1928*, two volumes, Viyana.

OLSON, R. W., 1989, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, Austin.

University of Texas Press. *Report and accounts of the Central Refugee Assistance Committee (December 1929-September 1932) [Déghégakir yév hashvégshir kaghtaganats khnamadaroutyan gétronagan hantsnakhoumpi (1929 Sébdémpér- 1932 Sébdémpér)]*, 1932, Halep:

Der-Sahagian Press. TACHJIAN, V., 2004, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Paris: Karthala.

TEJEL, J. G., 2007, *Le mouvement kurde de Turquie en exil: continuités et discontinuités du nationalisme kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925-1946)*, Bern: Peter Lang.

TERNON, Y., 2002, Mardin 1915. Anatomie pathologique d'une destruction, *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, 3 (özel sayı).

TURAN, E., 1997, *Evolutions et recompositions identitaires des populations syriaques*, Mémoire de DEA, Paris:

EHESS. YEGHIAYAN, P., 1970, *Adanayi Hayots Badmoutyoun [The History of the Adana Armenians]*, Antelias, Lübnan: Armenian Compatriotic Union of Adana.

YEGHIAYAN, P., 1975, *Jamanagagits Badmoutyoun Gatoghigossoutyan Hayots Guiligyo [Contemporary History of the Armenian Catholicossate of Cilicia 1914-1972]*, Antelias-Lübnan: Armenian Catholicossate of Cilicia.

ZURCHER, E. J., 1984, *The Unionist Factor: The role of the Committee of Union and Progress in the Turkish national movement, 1905-1926*, Leiden: Brill.

ZURCHER, E. J., 1997, *Turkey: A Modern History*, Londra: Tauris.

Kitap Bölümleri

AKTAR, A., Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered, HIRSCHON, R. (ed.), 2003, *Crossing The Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York: Berghahn Books. MARASHLIAN, L., Finishing the Genocide: Cleansing Turkey of Armenian Survivors, 1920-1923, HOVANNISIAN, R. (ed.), 1999, *Remembrance and Denial:*

The Case of the Armenian Genocide, Detroit, Michigan: Wayne State University Press.

Makaleler

Conférence de Lausanne sur les Affaires du Proche-Orient (1922-1923), 1923, Actes signés à Lausanne le 30 janvier et le 24 juillet 1923, Paris. DILLEMANN, L., 1979, Les Français en Haute-Djézireh (1919-1939), *Revue Française d'Histoire d'Outre-mer*, T. LXVI, s. 53-66. FISHENKJIAN, A., 2008, Hayérou hoske têbi Sourio husis-arévélyan shertchannére. Tell Brak, sgizpên mintchev 1938 [The flow of Armenians towards the north-eastern regions of Syria. Tell Brak, from the beginning to 1938], *Datev Armenological Yearbook*, 1: 308-332, GEORGEON, F., 1982, Les Foyers turcs à l'époque kémaliste, *Turcica*, T. XIV: 168-215 MÉOUCHY, N., 2002, La Presse de Syrie et du Liban entre les deux guerres (1918-1938), *REMMM*, 95-98: 55-70. MESSERLIAN, Z., 1972, Tourkio nérkin kavarnérou hayots bardatir ardakaghte, 1929-1930 [The enforced expulsion of the Armenians from the interior provinces, 1929-1930], *Haigazian Armenological Review*, 3: 105-117. MONTAGNE, R., 1932, Quelques aspects du peuplement de la Haute-Djéziré, *Bulletin d'études orientales*, Tome II, fascicule I, s. 53-66. Tezler DÜNDAR, F., 2006, *L'ingénierie ethnique du Comité Union et Progrès et la Turcisation de l'Anatolie*, doctoral thesis, Paris: EHESS. GREENSHIELDS, T.H., 1978, *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon,*

1915-1939, basılmamış doktora tezi, University of Durham. NAKACHE, K., 1999, *La France et le*

Levant de 1918 à 1923: le sort de la Cilicie et de ses confins militaires, unpublished doctoral thesis,

Université de Nice Sophia Antipolis. VELUD, Ch., 1991, *Une Expérience d'administration régionale en Syrie durant le mandat français: conquête, colonisation et mise en valeur de la Gazîra, 1920-1936,*

unpublished doctoral thesis, Université Lumière Lyon 2. Arşiv *Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN)* 1) CADN, fonds Ankara 2nd series, no. 73, letter from Weygand, French High

Commissioner in Syria and Lebanon, to the Ministry of Foreign Affairs, Paris, 1923, November 8, Beirut. 2) CADN, mandat Syrie-Liban, bureau diplomatique, letter from ANU (Armenian National Union) to General Gouraud, French High Commissioner in Syria and Lebanon, March 3, 1922, Aleppo. 3) CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, no. 996, Armée du Levant, 2e division, SR, mouvement des immigrants en Syrie from the period 1922 until December 15, 1923 .4) CADN, mouvement des immigrants en Syrie, from November 1 to December 31, 1922 and April 15 to October 1923. 5) CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, no. 1782, Turquie, compte-rendu de renseignements, no. 21, April 19, 1924, exemplaire no. 19, Expulsion des chrétiens de la région de Diarbekir 6) CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, no. 1782, Turquie, compte-rendu de renseignements, no. 57, January 17, 1925, Beirut, exemplaire no. 17, Minorités: situation des chrétiens de Diarbekir 7) CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, no. 1782, Turquie: compte-rendu de renseignements, no. 27, May 31, 1924, exemplaire no. 19, Vexations contre les éléments non-turcs: la déportation des chrétiens de Diarbekir.8) CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, bureau diplomatique no. 2544, letter no. 375, December 22, 1929, Beirut, s. 2. 9) CADN, fonds Ankara, no. 117, letter no. 127, from Jesse Curely, Interim French High Commissioner in Orient, to Poincaré, March 15, 1924. 10) CADN, mandat Syrie-Liban, 1er v., bureau diplomatique, no. 2529, letter no. 59, from Ronflard to Henri de Jouvenel, French High Commissioner in Syria and Lebanon, April 18, 1926, Adana. *The National Archives, Kew, Great Britain* 1) Foreign Office [FO] 371/10195,

Political Eastern-Turkey, 1924, letter no. 20605/24, from the Colonial Office, May 1, 1924, ps. 44-45.

Ministère des Affaires étrangères, Paris (MAE French Foreign Ministry) 1) Ministère des

Affaires étrangères [MAE], Levant, 1918-1940, Turquie, vol. 260, postscript to a letter no. 222, from Chambrun, the French ambassador to Turkey to Briand, August 5, 1929, Constantinople, s. 63. 2) MAE, Levant 1918-1940, Turquie, vol. 260, postscript to a letter no. 222, from Chambrun to Briand,

August 5, 1929, s. 63-65, 88-89. 3) MAE, Levant 1918-1940, Turquie, vol. 258, letter no. 27, from Graulle to Weygand, February 14, 1924, Mersin, s.19.

ÇEVİRİ: ATTILA TUYGAN

Tachjian, Vahé: The expulsion of non-Turkish ethnic and religious groups from Turkey to Syria during the 1920s and early 1930s, 5 March 2009, Online Encyclopedia of Mass Violence